

บทที่ 3

พระศรี – ลักษณะที่พบในแหล่งโบราณคดีไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

คติการบูชาพระศรี – ลักษณะเป็นวัฒนธรรมที่แพร่มาจากประเทศอินเดียซึ่งมาพร้อมกับ การนับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ในช่วงเวลาก่อนหน้าการรับศาสนาจากอินเดียจึงไม่ ปรากฏว่ามีการสร้างรูปเคารพดังกล่าว ในที่นี้ผู้ศึกษาขอเสนอแหล่งที่พบงานศิลปกรรมที่ เกี่ยวเนื่องกับพระศรี – ลักษณะ โดยลำดับตามยุคสมัย แหล่งที่พบงานศิลปกรรม รายละเอียดของ งานศิลปกรรมโดยแยกกล่าวถึงรูปแบบต่าง ๆ ของพระศรี – ลักษณะออกจากกลุ่มเครื่องหมาย ศรีวิตรัส ดังนี้

1. สมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16

พบศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษณะตามแหล่งโบราณคดีที่มีการติดต่อกับ ขยาย กับอินเดียจำนวนมาก ในที่นี้ขอเสนอรายละเอียดของแหล่งที่พบและงานศิลปกรรม ดังนี้

1.1 เมืองนครไชยศรี จังหวัดนครปฐม

เมืองนครไชยศรีอยู่บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง มีแม่น้ำท่าจีนไหลผ่านตัวเมืองทางด้าน ตะวันออกและมีคลองบางแก้วไหลไปต่อกับแม่น้ำนครไชยศรีไปออกทะเล จัดเป็นเมืองโบราณ สมัยทวารวดีที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ผังเมืองมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน มีคูน้ำคัน ดินล้อมรอบ ตรงกลางเมืองมีเจดีย์โบราณชื่อพระประโทนเจดีย์ ภายในตัวเมืองมีสระน้ำขนาดใหญ่ และเล็กจำนวนมาก มีร่องรอยการขุดคลองนำน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงสระหลายครั้ง¹

เมืองนครไชยศรีเดิมเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมทะเลซึ่งมีแนวชายฝั่งทะเลเดิมกินพื้นที่เรื่อยมา ทางตะวันออกจนถึงตำบลดอนยายหอม เนื่องจากชายฝั่งทะเลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 ร่นเข้ามาในแผ่นดินปัจจุบันระดับความสูงระหว่าง 3.50 – 4 เมตร² โดยเมืองโบราณสมัยทวารวดี ในบริเวณภาคกลางตอนล่างหลายเมืองตั้งอยู่ใกล้ทะเลและมีทางน้ำเข้าออกต่อกับทะเลได้ โดยตรง เมืองนครไชยศรีที่มีคลองบางแก้วผ่านกลางเมืองและมีร่องรอยการขุดคลองหลายแห่ง

¹ ผาสุข อินทราวุธ, ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ : อักษร สมัย, 2542), 101, 121.

² ผ่องศรี วนาสินและทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษา ตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 4, 31, 55.

เพื่อเชื่อมทางน้ำที่อยู่ติดกันได้ ทำให้เชื่อว่าคูเมืองแห่งนี้เป็นเส้นทางคมนาคมโดยเรือขนาดใหญ่สามารถเข้ามาถึงตัวเมืองได้โดยสะดวก³

จากการพบศิลปวัตถุประเภทตราประทับดินเผาซึ่งเป็นของติดตัวพ่อค้าชาวอินเดียในสมัยราชวงศ์คุปตะจำนวนมากในเมืองนครไชยศรีและบริเวณใกล้เคียง มีทั้งตราประทับดินเผารูปเรือ ตราประทับดินเผาสองหน้ารูปคชลักษณ์มีคู่กับท้าวฤเวศ นอกจากนี้ยังมีการพบโบราณสถานและศิลปกรรมจำนวนมาก เช่น เจดีย์จุลประโทน วัดพระเมรุ ธรรมจักรศิลาตลอดจนพระพิมพ์ ฯลฯ แสดงให้เห็นว่ามีการรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาและรูปแบบทางศิลปกรรมสมัยคุปตะและหลังคุปตะจากอินเดียเหนือ เมืองโบราณนครปฐมนอกจากจะมีบทบาททางการค้าแล้วยังมีบทบาทในการเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย

จากการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อศึกษาชั้นวัฒนธรรมพบว่า ช่วงเวลาที่รุ่งเรืองที่สุดของชุมชนนี้อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 และถูกทิ้งร้างไปในราวพุทธศตวรรษที่ 17 สาเหตุอาจเกิดจากแนวชายฝั่งทะเลลดลงและมีการตกตะกอนทำให้แม่น้ำบางสายเปลี่ยนทางเดิน⁴ ส่งผลให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นฐานในที่สุด จากหลักฐานทางโบราณคดีนำไปสู่สมมติฐานว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดียุคหลังราวพุทธศตวรรษที่ 13–16 ในขณะที่เมืองคูทองเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าในสมัยทวารวดียุคแรก ราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 13⁵

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษณมีที่พบในบริเวณเมืองนครไชยศรีมีดังนี้

1.1.1 ประติมากรรมรูปคชลักษณ์ที่มีประดับฐานล่างของธรรมจักร (ภาพที่ 51) พบที่วัดพระงาม จังหวัดนครปฐม⁶ ลักษณะของธรรมจักรแกะสลักจากหินปูนโดยซี่ก้าของธรรมจักรไม่ได้แกะให้ทะลุ มีลวดลายประดับวงล้อลายที่อยู่ด้านนอกสุดเป็นลายเปลวถัดเข้าเป็นลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับกับดอกกลมต่อด้วยลายจุดกลมเม็ดไข่ปลา ซึ่งธรรมจักร ลายกลีบบัวเม็ดไข่ปลาและแกนกลาง ฐานล่างของธรรมจักรสลักเป็นรูปกลีบบัวบานขนาดใหญ่รองรับธรรมจักร บนดอกบัวเป็นรูปเทวีประทับนั่งขัดสมาธิราบตรงกลางขาบข้างด้วยข้าง 2 เชือกที่กำลัง

³ ผาสุก อินทราวุธ, ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 122.

⁴ เรื่องเดียวกัน, 102, 121, 122. และ ผาสุก อินทราวุธ, รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 71.

⁵ ผาสุก อินทราวุธ, ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 101.

⁶ กรมศิลปากร, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2542), 86.

ชวงงถือนม้อน้ำร่น้ำให้กับเทวี เทวีทรงเครื่องประดับพระเศียรเป็นมงกุฏทรงกรวย ทรงกุดทลเป็นห่วงขนาดใหญ่

1.1.2 ประติมากรรมรูปคชลักษณ์มีปรากฏคู่กับสัญลักษณ์มงคล (ภาพที่ 52) ได้จากพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม⁷ เป็นประติมากรรมแกะสลักจากหินปูนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 8 X 11 เซนติเมตร ตรงกลางติดด้านบนเป็นรูปเทวีประทับนั่งขัดสมาธิราบบนดอกบัว พระหัตถ์ทั้ง 2 ข้างคล้องก้านบัว เนื้อพระอังสามีดอกบัวตูมข้างละดอก มีข้าง 2 เชือกขนานข้างและประดับด้วยเครื่องทรงกำลังชวงงร่น้ำเหนือเทวี ถัดลงมาเป็นดอกบัวบานแสดงมุมมองจากด้านบนมีลักษณะเป็นเบ้ากลม ถัดลงมาเป็นหม้อน้ำที่ตั้งบนฐานเตี้ย องค์ประกอบที่เหลือทั้งด้านซ้ายและขวาของประติมากรรมมีลักษณะสมมาตร ประกอบด้วยสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องราชูปโภคของกษัตริย์ ได้แก่ แฉ่จามรี ขอสับข้าง ปลาและพัดวาลวิชนีที่หันหัวลง วัชรพวงมาลัยหรือบ่วงบาศ สังข์ ที่มุ่มทั้งสี่คล้ายกับเสี้ยวของดอกบัวบานที่อยู่ตรงกลาง

1.1.3 ประติมากรรมดินเผาสองหน้ารูปคชลักษณ์ - ทำวุกุเวรจำนวน 3 ชิ้น

- ประติมากรรมดินเผา 2 หน้า ลักษณะกลมคล้ายเหรียญมีรูปคชลักษณ์ - ทำวุกุเวร (ภาพที่ 53 - 54 ชิ้นด้านซ้ายมือ) พบที่ท่าทราย ตำบลพระประโทน อำเภอเมือง ด้านหนึ่งแสดงรูปนุชพวงพลัยสวมมงกุฏนั่งชันเข้าขวา เข้าซ้ายวางราบลงกับพื้นนั่งพิงวัดรูปแจกันหรือไหขนาดใหญ่ 2 ใบ อีกด้านหนึ่งของเหรียญแสดงรูปเทวีสวมมงกุฏประทับนั่งขัดสมาธิหลวม ๆ ข้อพระบาทไขว่กันอยู่บนฐานบัวหงาย พระหัตถ์ทั้งสองชูก้านดอกบัวสูงเสมอพระอังสา ขนาบด้วยข้าง 2 เชือกใช้วงยกวัดกฐฐขึ้นเหนือพระเศียรของเทวี

- ประติมากรรมดินเผา 2 หน้า รูปคชลักษณ์ - ทำวุกุเวร (ภาพที่ 53 - 54 ชิ้นด้านขวามือ) พบที่ตำบลห้วยจรเข้ม อำเภอเมือง มีลักษณะคล้ายชิ้นที่พบก่อนหน้านี้ต่างออกไปคือมีลายจุดไขปลารอบวงกลม

- ประติมากรรมดินเผา 2 หน้าวงรีรูปคชลักษณ์ - ทำวุกุเวร พบที่วัดธรรมศาลา อำเภอเมือง (ภาพที่ 53 - 54 ชิ้นกลาง) เป็นรูปเทวีเกล้ามวยสูงกลางพระเศียร ทรงกุดทลรูปตุ้มประทับนั่งพับเพียบบนฐานบัวหงาย พระกรขวาถือวัตถุที่น่าจะเป็นดอกบัวก้านยาวยกสูงระดับพระอังสา พระกรซ้ายวางแนบลงกับพระวรกาย ขนาบข้างด้วยข้าง 2 เชือกกำลังยกวัดกฐฐขึ้นเหนือศีรษะของเทวี อีกด้านหนึ่งของแผ่นดินเผาเป็นภาพนุชนั่งชันเข้าซ้ายเกล้าผมมวยกลางศีรษะ สวมต่างหูรูปตุ้ม กำไลแขนและข้อมือ ไม่สวมเสื้อท่อนบน มือซ้ายวางลงด้านข้างลำตัวมือขวาวางบนเข้าขวา พื้นหลังเป็นแจกันหรือไหขนาดใหญ่ 2 ใบมีฝาปิดคล้ายรูปดอกบัวตูม

⁷ ธนิต อยู่โพธิ์, ธรรมจักร (พระนคร : กรมศิลปากร, 2508), 41.

1.2 เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

เมืองโบราณอู่ทอง ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปรากฏผังเมืองและคูน้ำคันดินตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11⁸ ต่อมามีการขยายเมืองไปตามลำน้ำจะเข้สามพันซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญของเมืองอู่ทอง บริเวณเมืองโบราณประกอบไปด้วยโบราณสถานหลายแห่งส่วนใหญ่สร้างด้วยอิฐและเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา เชื่อว่าในอดีตบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 สมัยทวารวดีมีแนวชายฝั่งทะเลเดิมเว้าเข้าไปเป็นบริเวณกว้างห่างจากแนวชายฝั่งทะเลปัจจุบันไปทางเหนือราว 140 กิโลเมตร บริเวณรอบ ๆ อ่าวพบเมืองโบราณราว 20 แห่งโดยเมืองโบราณอู่ทองตั้งอยู่บริเวณอ่าวเล็ก ๆ เว้าเข้าไปทางตะวันตกของแนวชายฝั่งทะเลเดิมทำให้สามารถติดต่อกับดินแดนภายนอกทางทะเลได้อย่างสะดวก⁹

เมื่อศึกษาถึงเส้นทางการติดต่อกับเมืองอื่น ๆ พบแนวคันดินกั้นน้ำหรือถนนที่ใช้คมนาคมติดต่อโดยแนวดินเริ่มตั้งแต่จังหวัดเพชรบุรี ผ่านอำเภอเขาย้อย เมืองโบราณบ้านคูบัว เข้าสู่ตัวเมืองราชบุรีจากนั้นผ่านอำเภอโพธารามไปทางเมืองโบราณพงตึก แล้วข้ามฟากที่แม่น้ำแม่กลองที่ตำบลท่าเรือไปทางพระแท่นดงรังขึ้นเขาหัวนอน และทอดยาวขนานไปกับลำน้ำจะเข้สามพัน ผ่านทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองโบราณอู่ทอง ขึ้นไปทางบ้านหนองสาหร่าย อำเภอดอนเจดีย์ เข้าเขตอำเภอศรีประจันต์สิ้นสุดบริเวณแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน) ตรงบริเวณที่เรียก “ท่าหัวอู่ทอง” แนวถนนดังกล่าวจึงถูกเรียกว่า “ถนนท่าหัวอู่ทอง”¹⁰ แม้ว่าจะไม่ทราบแน่ชัดว่าคันดินหรือถนนดังกล่าวถูกสร้างขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานเบื้องต้นได้ว่าเป็นอาณาจักรสมัยทวารวดีเนื่อง จากเส้นดังกล่าวตัดผ่านเมืองโบราณสมัยทวารวดีเป็นส่วนใหญ่ เช่น เมืองโบราณคูบัว เป็นต้น¹¹

ความเจริญของเมืองโบราณอู่ทองเกิดจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบเหมาะกับการทำการเกษตรกรรมและมีแหล่งน้ำสำหรับบริโภค อีกทั้งมีเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางทะเลที่สามารถติดต่อกับชุมชนใกล้เคียงและชุมชนที่ไกลออกไปต่างประเทศได้โดยทางเรือ เมืองโบราณอู่ทองจึงมีร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีการติดต่อกับ

⁸ จตุพร เทียมทินกฤตและคณะ, “เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง การศึกษาบทบาทของเมืองอู่ทองความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณใกล้เคียงช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19” (สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), 23.

⁹ ผ่องศรี วานาสินและทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์, 47 – 50.

¹⁰ มานิต วัลลิโกดม, “เมืองอู่ทอง,” ใน โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง (พระนคร : ศิวพร, 2509), 86.

¹¹ นิรุต เอี่ยมสกุล, “พัฒนาการก่อนเป็นเมืองอู่ทองในพุทธศตวรรษที่ 11” (สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2537), 27.

ชุมชนภายนอกเป็นเวลานานอย่างน้อยราว 2,500 – 2,300 ปีมาแล้ว¹² สาเหตุที่เมืองโบราณคูทองเสื่อมความสำคัญลงอาจมาจากการรอกของแผ่นดินที่ทำให้ปากแม่น้ำตื้นเขิน อีกทั้งลำน้ำจะเข้าสามพันได้เปลี่ยนเส้นทางน้ำก่อนที่จะมาถึงเมืองคูทอง ทำให้เมืองคูทองลดความสำคัญลงราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18¹³

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธทั้งหินยานและมหายานรวมทั้งศาสนาฮินดู โดยพบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมีเป็นประติมากรรมลอยตัวดินเผาปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติคูทอง ดังนี้

1.2.1 ประติมากรรมลอยตัวดินเผารูปเทวีคู่กับสิงห์ (ภาพที่ 55) ขนาด 5.5 X 9.5 เซนติเมตร พบในบริเวณเมืองโบราณคูทอง ตรงกลางเป็นภาพเทวีเกล้ามวยสูง พระกรขวาโอบสิงห์ซึ่งหมอบอยู่ข้างๆ พระกรซ้ายทอดลงข้างพระองค์ สิงห์มีใบหน้าคล้ายมนุษย์มีขนบนหัว ขมวดเป็นเส้นยาวจรดแผงคอ รูปเทวีประทับนั่งขัดสมาธิและสิงห์หมอบอยู่ร่วมกันบนฐานสูงรูปกลีบบัวหงาย ด้านหลังสลักกลดลายคล้ายกลีบบัว

1.2.2 ประติมากรรมลอยตัวดินเผาสามหน้ารูปคชลักษณ์ (ภาพที่ 56) ไม่ทราบที่มาแน่ชัด¹⁴ ขนาดกว้าง 7.5 X 9.8 เซนติเมตร พบส่วนฐานมีลักษณะทรงกลมคล้ายจุหรือฝาปิด ด้านบนของภาชนะ ด้านล่างเป็นลายกลีบบัวหงายโดยรอบ ยอดบนสุดหักหายไป หน้าแรกเป็นรูปเทวีประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานรูปกลีบบัวหงาย พระหัตถ์ทั้ง 2 ข้างทรงกำนบ้วยกเสมอพระอุระ ดอกบัวตั้งขึ้นเสมอพระอังสาและมีข้าง 2 เชือกขนานข้าง ส่วนยอดของประติมากรรมชิ้นนี้หักไป หน้าที่สองเป็นรูปเทวีนั่งพับเพียบอยู่ข้างสิงห์หมอบโดยใช้พระกรขวาแตะสิงห์ไว้ พระกรซ้ายทอดลงข้างพระองค์ ส่วนเศียรชำรุด สิงห์มีแผงคอรูปสามเหลี่ยมสลักลายเส้น ด้านสุดท้ายมีรูปบุคคลแสดงท่าอัญชลิมุทราหันเข้าหารูปเทวีและสิงห์ รายละเอียดของภาพส่วนที่หักไปทำให้ไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจน

1.2.3 ประติมากรรมลอยตัวดินเผาคชลักษณ์ (ภาพที่ 57) ขนาดกว้าง 8 X 8 เซนติเมตร พบในบริเวณเมืองโบราณคูทอง ลักษณะเป็นแผ่นดินเผาทรงกลมคล้ายจุหรือฝาปิด ด้านบนของภาชนะ ด้านล่างเป็นลายกลีบบัวแต่ค่อนข้างชำรุด ตรงกลางเป็นรูปเทวีเกล้ามวยกลางพระเศียร สวมกุณฑลเป็นห่วงกลมทั้ง 2 ข้าง ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนฐานบัว พระหัตถ์

¹² เรื่องเดียวกัน.

¹³ ทิวา ศุภจรรยา, “ชุมชนโบราณในเมืองไทยจากหลักฐานภาพถ่ายทางอากาศ,” ใน สารานุกรมไทยฉบับเยาวชน เล่ม 15 (กรุงเทพฯ : โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน, 2534), 163 – 164.

¹⁴ กรมศิลปากร, โบราณคดีเมืองคูทอง (นนทบุรี : สหมิตรพริ้นติ้ง, 2545), 97.

ทั้ง 2 ข้างยกเสมอพระอุระถือดอกบัวตูมยกขึ้นเสมอพระอังสา ขนาบข้างมีช้าง 2 เชือกยืนด้วยขาหน้า ส่วนศีรษะและวงช้างชำรุด

1.3. เมืองชัยจำปา อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี

เมืองโบราณชัยจำปา ปัจจุบันอยู่ที่กิ่งอำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี ตั้งอยู่บนเนินดินสูงของขอบที่ราบภาคกลางที่ต่อกับที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่เป็นที่ราบสลับภูเขาและค่อย ๆ ลาดสูงขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ผังเมืองชัยจำปามีรูปร่างคล้ายรูปไข่ มีกำแพงดินสูง 2 ชั้นและมีคูเมืองลึกตรงกลาง มีแม่น้ำป่าสักอยู่ไกลออกไปทางทิศตะวันตกของตัวเมืองราว 15 กิโลเมตร และมีลำธารที่เกิดจากน้ำซับไหลผ่านเมืองจากทิศตะวันออกเฉียงออกไปยังทิศตะวันตก¹⁵

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่าการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ราว 2,500 – 3,000 ปีมาแล้ว¹⁶ ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 จึงมีการรับวัฒนธรรมจากอินเดีย เช่น ศาสนา ความเชื่อ ภาษา ตัวอักษร ฯ โดยผ่านทางแม่น้ำป่าสักหรือจากเมืองลพบุรี เมืองชัยจำปายังคงมีผู้คนอาศัยอยู่ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 15 จึงถูกทิ้งร้างไป สาเหตุอาจเป็นเพราะโรคระบาด ภัยสงคราม ภัยธรรมชาติ หรือการแสวงหาที่อยู่ใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจ¹⁷

จากการพบหลักฐานงานศิลปกรรมจำนวนมากซึ่งมีทั้งศิลปวัตถุที่เนื่องด้วยพุทธศาสนา เช่น ประติมากรรมรูปธรรมจักรและกวางหมอบ เศียรและชิ้นส่วนพระพุทธรูป ฯ รวมทั้งประติมากรรมที่เกี่ยวกับศาสนาฮินดูได้แก่พระหัตถ์พระวิษณุที่ทรงถือภู (ก้อนดิน) ในที่นี้พบศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมีจำนวน 3 ชิ้น ดังนี้

1.3.1 ประติมากรรมดินเผา 2 หน้ารูปคชลักษณ์ - หัวกุมภ จำนวน 2 ชิ้น (ภาพที่ 58 และ 59) ประติมากรรมมีลักษณะกลมคล้ายเหรียญ ตอนบนมีรอยเจาะรูแต่หักไป ด้านหนึ่งมีรูปบุรุษพุงพลั้วสวมมงกุฎ ใส่ต่างหูรูปห่วงกลมขนาดใหญ่ นั่งพิงไหเงินที่มีฝาปิดโดยชันเข้าหาขาขึ้นเล็กน้อย ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นรูปสตรีทรงมงกุฎและกุดชฎรูปห่วงกลมขนาดใหญ่ ประทับนั่งขัดสมาธิข้อพระบาทไขว่กันแบบหลวม ๆ บนดอกบัว พระกรทั้ง 2 ทรงดอกบัวชูขึ้นสูงระดับพระอังสาและขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือกชูหม้อน้ำ

¹⁵ ภูธร ภูมะธน, เมืองชัยจำปา (สระบุรี : ปากเพรียวการช่าง, มปป.), 2 – 5.

¹⁶ การกำหนดอายุใช้การเปรียบเทียบกับศิลปวัตถุที่พบที่บ้านท่าแค จังหวัดลพบุรี, สุรพล นาถะพินธุ, “หลักฐานจากบ้านท่าแคและข้อคิดบางประการเกี่ยวกับชุมชนโบราณในเขตที่ราบภาคกลางตอนล่าง”, ใน แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2527), 10.

¹⁷ ภูธร ภูมะธน, “พัฒนาการของเมือง ชุมชนโบราณยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ในจังหวัดลพบุรี,” ใน ประวัติศาสตร์เมืองลพบุรี (ลพบุรี : วิทยาลัยครูเทพสตรี, 2528), 246 – 254.

1.3.2 แม่พิมพ์รูปพระศรี – ลักษณะ (ภาพที่ 60) เป็นแม่พิมพ์ดินเผา ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ แม่พิมพ์ประกอบด้วยรูปเทวประทับยืนตรงกลางภาพบริเวณด้านบน ล้อมรอบด้วยกอบัวและดอกบัว

1.4 เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์

เมืองโบราณจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ตั้งอยู่ที่ราบลุ่มฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีอาณาเขตติดกับจังหวัดลพบุรีทางทิศใต้ ห่างออกไปทางทิศเหนือราว 5 กิโลเมตรมีเขาช่องแคที่พบร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีแผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน ล้อมด้วยคูเมืองกว้างราว 20 เมตร

เมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายทางอากาศพบว่าเคยมีลำน้ำผ่านเข้ามาในตัวเมืองโดยไหลผ่านตัวเมืองไปยังทิศตะวันตกเฉียงใต้ ภายในมีบึงขนาดใหญ่ทางด้านทิศตะวันออกและมีคันดินโบราณซึ่งอาจเป็นส่วนหนึ่งของถนนท้าวอุทอง หรือเป็นคันกั้นน้ำที่รับน้ำที่มาจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือ¹⁸ สภาพแวดล้อมของเมืองจันเสนมีพื้นที่เหมาะสมในการเพาะปลูกข้าว¹⁹ โดยพื้นที่ใกล้เคียงกันนั้นสามารถติดต่อกับชุมชนภายนอกได้ทางแม่น้ำป่าสักขึ้นไปทางเมืองศรีเทพและเลยออกต่อไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อีกทั้งเมืองนครสวรรค์เป็นจุดผ่านสำคัญในการเดินทางขึ้นลงไปยังเมืองต่างๆ ของแม่น้ำเจ้าพระยา²⁰ ทำให้เมืองจันเสนและพื้นที่ใกล้เคียงเป็นเมืองใหญ่ที่มีมนุษย์อาศัยอยู่อย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ปลายยุคโลหะ

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบศิลปวัตถุจำนวนมาก สามารถลำดับยุคสมัยของการอยู่อาศัยของมนุษย์ได้ตั้งแต่ยุคโลหะตอนปลาย (พ.ศ. 344 – 543) ที่มีการใช้เหล็ก สำริดและทำเครื่องปั้นดินเผาโดยมีการฝังศพในหลุมและวางเครื่องปั้นดินเผาในหลุมเพื่อให้ผู้ตาย ยุคต่อมาในยุคที่เริ่มรับอิทธิพลจากอินเดีย (พ.ศ. 543 – 793)²¹ ในระยะนี้พบเครื่องปั้นดินเผาที่เหมือนกับของอินเดียและพบหิ้งาช้างที่มีสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา เมื่อมีการรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาจากอินเดียจึงเริ่มมีการเผาศพมากกว่าการฝัง ต่อมาเป็นยุคพูนัน (พ.ศ. 793 – 1143) ซึ่งเป็นยุค

¹⁸ นิจ ธิญฐิระนันท์, "จันเสนเมืองทวารวดีที่ถูกลืม," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุนครสวรรค์, 2527), 38 – 44.

¹⁹ สุรพล นาถะพินธุ, "สภาพแวดล้อมและโบราณคดีจังหวัดนครสวรรค์," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุนครสวรรค์, 2527), 355.

²⁰ ทิวา ศุภจรรยา, "สภาพแวดล้อมและโบราณคดีจังหวัดนครสวรรค์," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุนครสวรรค์, 2527), 352.

²¹ อ่านข้อขัดแย้งในการกำหนดอายุของหิ้งาช้างเพิ่มเติมได้จาก, พิริยะ ไกรฤกษ์, "ศิลปะและสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในจังหวัดนครสวรรค์," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุนครสวรรค์, 2527), 368.

ที่ชาวเมืองจันเสนเริ่มติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์โดยพบศิลปวัตถุที่มีลักษณะคล้ายกับที่พบที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีและเมืองออกแก้วในดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงและยุคทวารวดี (พ.ศ.1143 – 1593) ซึ่งเป็นระยะที่มีความเจริญสูงสุดของเมืองจันเสน²²

ศิลปวัตถุที่พบเช่น ลูกปัด เครื่องหินขัด สำริด หวังช้าง พระพิมพ์ ภาชนะดินเผา โกลน ธรรมจักร รวมทั้งแผ่นดินเผา 2 หน้าที่เป็นรูปคชลักษณ์และท้าวภูเวร ซึ่งส่วนใหญ่เทียบเคียงได้กับเมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว และเมืองโบราณอื่น ๆ ในสมัยทวารวดี จากการพบศิลปวัตถุที่คล้ายคลึงกันนี้เป็นหลักฐานถึงการติดต่อค้าขายหรือการอพยพจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่งก็เป็นได้ สาเหตุที่เมืองโบราณนี้ถูกทิ้งร้างไปอาจเป็นเพราะการถูกข้าศึกเข้าทำลาย โรคระบาดร้ายแรงและการเปลี่ยนเส้นทางเดินของน้ำจนเกิดการตื้นเขินของลำน้ำ²³ ซึ่งช่วงเวลาที่เมืองจันเสนถูกทิ้งร้างไปน่าจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นเวลาเดียวกับที่เขมรได้เข้ามามีอำนาจในเมืองลพบุรี²⁴ งานศิลปกรรมที่เมืองจันเสนที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมีมีดังนี้

1.4.1 ประติมากรรมดินเผาหน้าเดียวรูปคชลักษณ์ (ภาพที่ 61) ปัจจุบันไม่ทราบที่เก็บรักษาประติมากรรมมีลักษณะเป็นเหรียญรูปกลมแสดงภาพเทวีประทับนั่งขัดสมาธิราบ ทรงมงกุฎทรงกรวยแหลมสูง พระหัตถ์ทั้ง 2 ถือก้านบัววางบนเข่า มีดอกบัวตูมตั้งขึ้นเหนือพระอังสา มีช้าง 2 เชือกขนานข้างที่คอช้างสวมสร้อยรูปกลมโดยส่วนที่เหลือหักหายไป

1.4.2 ประติมากรรมดินเผา 2 หน้ารูปคชลักษณ์ - ท้าวภูเวร (ภาพที่ 62) ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่วัดจันเสน มีลักษณะเป็นแผ่นดินเผา 2 ด้าน ด้านแรกแสดงภาพเทวีเกล้าเกศามวยทรงสวมมงกุฎทรงกรวยแหลมสูง ประทับนั่งขัดสมาธิหวมบนฐานบัวหงายพระกรทั้ง 2 ถือวัตถุคล้ายดอกบัวที่มีก้านยาวชูขึ้นข้างพระวรกายเสมอพระอังสา ภูษาท่อนบนสั้น ท่อนล่างทรงภูษายาวชักชายออกมาเป็นวงโค้งที่พระอุทร ทรงกุ่มทูลรูปห่วงขนาดใหญ่ ขนาบด้วยช้าง 2 เชือกยืนบนฐานบัวโค้งวงรัดหม้อน้ำชูขึ้นเหนือพระเศียรของเทวี

ถัดลงมาจากฐานบัวหงายที่รองรับเทวีมีลักษณะผายออกคล้ายฝ่าของภาชนะมีรูปสิงห์แยกเขี้ยวหมอบอยู่ท่ามกลางลายกลีบบัวหงายขนาดใหญ่ ฐานล่างสุดประดับด้วยลายจุดไข่ปลา อีกด้านหนึ่งของแผ่นดินเผาเป็นภาพบุรุษพุงพลั้วสวมกรัณทมงกุฎ ห่วงกลมที่คอและต่างหูรูปกลมขนาดใหญ่ ไม่สวมเสื้อท่อนบน ท่อนล่างสวมผ้าถุงเว้าต่ำชักชายที่หน้าท้องนั่งงอขาซ้ายโดยยกเข้าขวาขึ้น มือซ้ายทำวพื้นหลัง แขนขวาวางติดเข้าขาถือวัตถุรูปกลมขนาดเล็ก พื้น

²² ศิวะสิทธิ์ ภูเพ็ชร, "การขุดค้นที่จันเสน พ.ศ. 2511 - 2512," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง (กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุ นครสวรรค์, 2527), 59 - 63.

²³ นิจ หิณฐะนันท์, "จันเสนเมืองทวารวดีที่ถูกลืม," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง, 45.

²⁴ ศิวะสิทธิ์ ภูเพ็ชร, "การขุดค้นที่จันเสน พ.ศ. 2511 - 2512," ใน นครสวรรค์ : รัฐกึ่งกลาง, 65.

ชุดคูน้ำเชื่อมกับแนวคูเมืองสลับซับซ้อนหลายครั้ง เป็นไปได้ว่าอาจทำเพื่อรองรับการขยายตัวของชุมชน

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ของเมืองพบว่าตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มลำปาว ในช่วงที่ลำน้ำเปลี่ยนทางเดินหลายครั้ง ทำให้ลำน้ำเกิดแยกตัวออกจากลำน้ำใหญ่จนเกิดเป็นหนองน้ำ และพื้นที่ราบลุ่มที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะกับการเพาะปลูก เมื่อพิจารณาเส้นทางการติดต่อกับเมืองโบราณอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสมัยกันพบว่ามีความเป็นไปได้โดยรอบในระยะทางตั้งแต่ 2.5 – 48 กิโลเมตร²⁶

จากการศึกษาชั้นวัฒนธรรมของชุมชนโบราณแห่งนี้พบว่าเริ่มมีการอยู่อาศัยบริเวณโนนเมืองเก่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 (ยุคประวัติศาสตร์ตอนปลาย) และมีการอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่องจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนแห่งนี้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนโบราณร่วมสมัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 และมีอายุร่วมสมัยกับเมืองโบราณลุ่มแม่น้ำชี²⁷

จากการศึกษาร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนจากหลุมขุดค้นพบว่ามีความหลายระยะ โดยระยะที่ 3 เป็นช่วงที่มีการอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นที่สุด มีการขุดพบโบราณวัตถุที่คล้ายกับวัฒนธรรมทวารวดีที่พบตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 – 16²⁸ พบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องในพุทธศาสนา เช่นพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ทั้งที่เป็นปูนปั้น ศีลาทราย และหล่อด้วยสำริดและศาสนสถานในพุทธศาสนาจำนวนมากทั้งในเมืองโบราณและนอกเมือง จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางสำคัญทางพุทธศาสนาแหล่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณใกล้กับพระธาตุยาคุพบฐานเจดีย์ก่อด้วยอิฐ แสดงให้เห็นว่ามีการสร้างเจดีย์จำนวนมาก และสร้างเป็นแถวเรียงกันจากทิศเหนือไปทิศใต้

นอกจากนี้ยังพบใบเสมาที่มีการสลักปักรอบเจดีย์ตามทิศต่าง ๆ และพระพิมพ์จำนวนมากที่มีลักษณะคล้ายกับที่พบที่เมืองโบราณนครปฐมและเมืองโบราณแถบลุ่มน้ำมูล เช่นที่บ้านไธเนศ จังหวัดนครราชสีมา ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 พบร่องรอยการติดต่อกับชุมชนบริเวณภาคเหนือของไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 19 – 23 เมืองโบราณแห่งนี้มีการอาศัยอยู่อย่าง

²⁶ ผาสุข อินทวาทและคณะ, รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544), 2 – 5.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, 15 – 16.

²⁸ ประพัฒน์ ตรีนรงค์, "สงยางหรือสูงยาง," ศิลปากร 24, 5 (พฤศจิกายน 2523) : 71 – 76.

หนาแน่นมากโดยพบศาสนสถานแบบอยุธยาสร้างซ้อนทับศาสนสถานแบบทวารวดีเกือบทุกแห่ง โดยเฉพาะพระธาตุยาคูที่มีการบูรณปฏิสังขรณ์เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์²⁹

ประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่พบในเมืองโบราณฟ้าแดดสงยางมากที่สุดคือแผ่นศิลาสลักรูปไบสมาราว 200 แผ่น มีทั้งภาพเล่าเรื่องที่เป็นทั้งแผ่นแบน ๆ และแท่งสี่เหลี่ยมทรงสูง ภาพเล่าเรื่องส่วนใหญ่เป็นชาดก³⁰ มีทั้งในนิบาตชาดกและนอกนิบาตชาดกและเรื่องพุทธประวัติ ไบสมาเหล่านี้ใช้ปักกำหนดเขตศาสนสถานประเภทเจดีย์และอุโบสถ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่ออารยธรรมเขมรได้แพร่ขยายเข้ามาในภาคอีสานทั้งด้าน ศิลปวัฒนธรรม เทคโนโลยีและการเมือง ทำให้ประเพณีการปักเสมานินค้อย ๆ เสื่อมไปเนื่องจากมีการสร้างปราสาทหรือสถาปัตยกรรมแทนที่³¹ ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษณะที่พบที่เมืองโบราณแห่งนี้จำนวน 3 ชิ้นได้แก่

1.5.1 ไบสมาที่มีการสลักรูปคชลักษณะมีประดับที่ฐาน (ภาพที่ 66) ขนาดกว้าง 86 เซนติเมตร หนา 18 เซนติเมตร และสูง 123 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น ไบสมามีลักษณะเป็นแผ่นหินสี่เหลี่ยมแบนยอดแหลมรูปกลีบบัว มีการสลักเป็นเส้นนูนตรงกลางและขอบด้านข้างเป็นแถบยาวจรดฐาน ส่วนฐานล่างสุดชำรุดบริเวณโคนไบสมามีภาพสลักรูปเทวีประทับนั่งทรงดอกบัวทั้ง 2 พระหัตถ์ ทรงมงกุฎทรงกรวยแหลมและมีรัศมีวงกลมหลังพระเศียร ขนาบข้างด้วยช้าง 2 เชือกชูงวงเทวาชนะรดน้ำเหนือพระองค์ ฉากหลังเป็นกระหนกโค้งต่อกันเป็นรูปสามเหลี่ยม ด้านหลังของไบสมาเป็นแผ่นเรียบไม่ปรากฏภาพสลัก

1.5.2 ไบสมารูปเทวีคู่กับสิงห์และครุฑ (ภาพที่ 67) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น ไบสมามีลักษณะเป็นแผ่นหินสี่เหลี่ยมแบนเว้าคอดบริเวณฐานยอดหักชำรุด บริเวณฐานประดับด้วยกลีบบัวขนาดใหญ่และเกสรบัว ตรงกลางเหนือฐานบัวเทวีประทับนั่งด้านข้างสิงห์ที่หมอบอยู่ พระกรขวาวางบนหลังสิงห์ พระกรซ้ายทอดลงข้างพระวรกาย เทวีทรงกรองศอและกนกทูลรูปตุ้มยาวและม้วนเกศาเป็นขมวดกลมขนาดใหญ่บริเวณพระศอ ล้อมรอบภาพสลักเป็นขุ้มวงโค้งต่อเนื่องกัน 3 วง ด้านหลังไบสมาเป็นรูปบุคคลมีปีกกำลังร่ายรำส่วนศีรษะชำรุด

²⁹ ผาสุข อินทวาทและคณะ, รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์, 67.

³⁰ พรพรรณ เลหาศิรินาถและสุทธิลักษณ์ ไชยสุต, “ไบสมาที่เมืองฟ้าแดดสงยาง,” *โบราณคดี* 5, 4 (พฤศจิกายน, 2517) : 379 – 387.

³¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมานินค้อย : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน *ปัจจุบันของโบราณคดีไทย* (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 81.

1.5.3 ประติมากรรมปูนปั้นรูปക്ഷക്ഷ്മി (พระศรี?) (ภาพที่ 68) ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น³² เป็นรูปเทวีทรงดอกบัวยกขึ้นในพระหัตถ์ซ้าย ทรงกรันทมงกุฏและกรองศอกที่มีลักษณะเป็นเม็ดกลม ทรงกฤษณาลงรูปตุ่มขนาดใหญ่ ประติมากรรมส่วนที่เหลือชำรุด

1.6 บ้านหนองจิก ตำบลหนองปรัง อำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี

แหล่งโบราณคดีบ้านหนองจิกมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มลานตะพักลำน้ำต่ำห่างจากแนวสันทรายเก่าซึ่งปัจจุบันคือถนนเพชรเกษมประมาณ 500 – 1,000 เมตร ลักษณะพื้นที่ลาดเอียงจากพื้นที่ทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก ทิศตะวันตกเป็นเทือกเขาตะนาวศรีโดยมีห้วยท่าช้างไหลผ่าน ทิศตะวันออกเป็นอ่าวไทย เดิมแหล่งโบราณคดีนี้ชื่อบ้านหนองปรัง อาจารย์มานิต วัลลิโกดมเคยเดินทางมาสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พบโคลนหินธรรมชาติ และสะเก็ดหินจากขั้นตอนการผลิตจำนวนมาก ต่อมาเมื่อผู้ค้นพบเนินโบราณสถาน ขึ้นส่วนธรรมจักรและโคลนพระพุทธรูป กวางหมอบ โกลนลูกหินบดและแท่งหินบด นอกจากนี้ยังได้พบธรรมจักรแบบทึบและกวางหมอบ ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบหลักฐานสมัยทวารวดีจำนวนมาก ได้แก่ แท่นหินบด และลูกหินบด กว่า 300 ชิ้นและโคลนพระหัตถ์ของเทวรูปที่คาดว่าอาจจะเป็นพระหัตถ์ของพระนารายณ์ถือก้อนดิน (ธรณี) หรือพระหัตถ์ทำวฤเทือผลมะนาว³³ งานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ക്ഷക്ഷ്മิ ได้แก่ แผ่นหินสลักรูปക്ഷക്ഷ്മิและเครื่องหมายมงคล (ภาพที่ 69) เป็นแผ่นหินรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดราว 12 X 12 เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของชาวบ้าน ตรงกลางสลักรูปดอกบัวขนาดใหญ่ ตอนบนมีภาพക്ഷക്ഷ്മิ ที่มุมทั้งสี่มีรูปดอกบัวขนาดเล็ก ประกอบ ล้อมรอบดอกบัวตรงกลางด้วยสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ ได้แก่ หม้อน้ำ ตรีศูล อังกุศ โคหมอบ สังข์ ปลา รูปบุคคล ฯ แผ่นหินดังกล่าวยังสลักไม่เสร็จเนื่องจากภาพบางส่วนยังเป็นการเดินเส้นร่าง

1.7 กลุ่มเครื่องหมายศรีวิวัตตะ

เนื่องจากสมัยทวารวดีมีการพบเครื่องหมายศรีวิวัตตะบนศิลปวัตถุหลายประเภทตามแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีจำนวนมาก ได้แก่ หีวงาช้าง เหยี่ยงเงินหรือตราประทับ ฯ เครื่องหมายศรีวิวัตตะที่ปรากฏบนศิลปวัตถุเหล่านี้มีลักษณะใกล้เคียงกันคือ ด้านหนึ่งเป็นรูปศรีวิวัตตะอีกด้านหนึ่งเป็นสัญลักษณ์มงคล หรือด้านที่ปรากฏรูปศรีวิวัตตะอาจปรากฏสัญลักษณ์อื่น

³² จากป้ายคำบรรยายวัตถุที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่นระบุว่า เป็นรูปพระพรหม

³³ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, “การขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านหนองจิก : แหล่งผลิตหัตถกรรมประเภทหินสมัยทวารวดี,” เมืองโบราณ 27, 1 (มกราคม – มีนาคม, 2544) : 141 – 144.

ร่วมด้วย ในที่นี้ผู้ศึกษาขอเสนอศิลปกรรมเฉพาะขึ้นสำคัญ ๆ เพื่อเป็นตัวอย่างในการศึกษาได้แก่

1.7.1 ตราประทับดินเผารูปศรีวิวัตสะ (ภาพที่ 70) ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางราว 2.8 เซนติเมตร หนา 1.0 เซนติเมตร จากเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง เป็นตราประทับรูปกลมมีเครื่องหมายศรีวิวัตสะเป็นรอยลึกตรงกลางตราประทับ ด้านขวาบนเป็นรูปพระจันทร์เสี้ยว

1.7.2 ตราประทับดินเผารูปศรีวิวัตสะ (ภาพที่ 71) ทำด้วยดินเผาสีน้ำตาลดำ รูปทรงค่อนข้างเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านหลังเป็นแท่งยาวที่ด้ามสำหรับจับ ขนาด 1.25 X 1.5 เซนติเมตร ความหนา 2.0 เซนติเมตร จากควนลูกปัด อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ มีเครื่องหมายศรีวิวัตสะเป็นรอยลึกตรงกลางตราประทับ ด้านขวาบนเป็นรูปพระจันทร์เสี้ยว ล้อมกรอบสี่เหลี่ยมรอบเครื่องหมายศรีวิวัตสะและกดเป็นขีดโดยรอบ

1.7.3 เหรียญเงินศรีวิวัตสะจากบ้านพรหมหิน อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 72) พบเหรียญเงินบรรจุในหม้อดินเผาปะปนกันทั้งเหรียญที่มีรูปสังข์หรือรูปพระอาทิตย์ ซึ่งส่วนใหญ่อีกด้านหนึ่งมักมีเครื่องหมายศรีวิวัตสะปรากฏร่วมกับสัญลักษณ์อื่น ๆ เช่น สังข์ พระอาทิตย์ หม้อน้ำ แล่ บัลลังก์ ขอบข้าง ฯ ด้านที่เป็นรูปสังข์หรือพระอาทิตย์มักมีจุดไขปลาล้อมรอบเหรียญดังกล่าวมีลักษณะคล้ายที่พบที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี³⁴

1.7.3 เหรียญเงินศรีวิวัตสะจากเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ที่แหล่งโบราณคดีคอกช้างดิน โบราณสถานหมายเลข ศขต 7 พบเหรียญเงินศรีวิวัตสะเส้นผ่าศูนย์กลางราว 2.6 เซนติเมตรเสียบค้างที่ปากภาชนะดินเผา ด้านหนึ่งเป็นลายสังข์ อีกด้านหนึ่งเป็นรูปศรีวิวัตสะหรือปราสาทที่มีวัชระหรือตรีศูลอยู่ภายใน ด้านขวาเป็นรูปขอบข้าง ด้านซ้ายเป็นรูปหอกหรือจามร ด้านบนเป็นรูปพระอาทิตย์ทางขวาและพระจันทร์ทางซ้าย ด้านล่างมีรูปปลาหันหัวไปทางขวา นอกจากนี้ยังพบเหรียญที่มีสัญลักษณ์รูปพระอาทิตย์คู่กับศรีวิวัตสะที่อยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ทวีปทั้งสี่ สวัสดิกะและบัณเฑาะว์ และเหรียญรูปสังข์คู่กับหม้อปุณณฆะที่อยู่ในศรีวิวัตสะ (ภาพที่ 73)

1.7.4 เหรียญเงินศรีวิวัตสะจากอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 74) พบเหรียญเงินจำนวน 13 เหรียญพร้อมทั้งผอบเงินจำนวน 3 ชิ้นจากการขุดร่องทำสวนโดยบังเอิญ

³⁴ ภูธร ภูมะธน, "เหรียญเงินตราสมัยทวารวดีพบที่จังหวัดลพบุรี," ศิลปากร 28, 4 (กันยายน, 2527)

ของชาวบ้านในอำเภอจอมทอง³⁵ เหรียญส่วนใหญ่มีด้านหนึ่งเป็นรูปพระอาทิตย์หรือสังข์ซึ่งมีจุดไข่ปลาล้อมรอบ อีกด้านหนึ่งจึงเป็นรูปศรีวิไลประจักษ์พร้อมกับสัญลักษณ์อื่น ๆ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ บัลลังก์ ขอส้าง ปลาฯ ทุกเหรียญมีการเจาะรู 1 – 2 รู น่าสังเกตว่าลวดลายศรีวิไลที่พบที่อำเภอจอมทองมีความแตกต่างกันมาก

นอกจากนี้ยังมีการพบเหรียญเงินที่มีเครื่องหมายศรีวิไลและสัญลักษณ์ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับที่ยกตัวอย่างมาขึ้นตามเมืองโบราณสมัยทวารวดีอื่น ๆ อีกเช่น เมืองโบราณดงคอน อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย อำเภอตะพานหิน จังหวัดพิจิตร เป็นต้น³⁶

1.7.5 หวังช้างที่มีเครื่องหมายศรีวิไล (ภาพที่ 75) มีขนาด 7.8 X 11.5 เซนติเมตร ที่ด้านหน้าทั้ง 2 ด้านประดับลายเส้นเป็นรูปสัญลักษณ์และเครื่องหมายมงคลต่าง ๆ ด้านหนึ่งเป็นรูปหงส์เต็มพื้นที่ อีกด้านหนึ่งของหัวแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนล่างเป็นม้าคู่เพศผู้ ส่วนบนประกอบไปด้วย พระอาทิตย์ แฉจามรี สังข์ ฉัตร ศรีวิไล สัญลักษณ์รูปกรวย

2. สมัยศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ภาคอีสานมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชา ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนครอย่างลึกซึ้งทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรม เกิดการขยายตัวและตั้งแหล่งชุมชนบ้านเมืองขึ้นทั้งในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลหรืออีสานใต้และบริเวณแอ่งสกลนครบริเวณอีสานเหนือ

จากการแพร่หลายของศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาแบบมหายานทำให้เกิดการสร้างปราสาทและเทวสถานตลอดจนอ่างเก็บน้ำ สระน้ำ และระบบชลประทานมากมาย ชุมชนที่เคยเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยมีการรวมตัวเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจกับเมืองพระนครในอาณาจักรกัมพูชา จึงเกิดเมืองขึ้นหลายแห่งเห็นได้จากร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบที่สัมพันธ์กับโบราณวัตถุแบบเขมร

ชุมชนที่เป็นเมืองใหญ่และเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรมที่สำคัญในภาคอีสานในระยะนี้ได้แก่เมืองพิมายในบริเวณอีสานใต้ และเมืองหนองหานจังหวัดสกลนครในอีสานเหนือ เมืองพิมายเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างอีสานกับอาณาจักรกัมพูชาและบ้านเมืองในลุ่ม

³⁵ ทิว วิชัยทัตตะ, “เหรียญทวารวดีที่อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่,” ศิลปวัฒนธรรม 13, 7 (พฤษภาคม, 2535) : 126 – 130.

³⁶ เมธินี จิระวัฒนา, “เหรียญตราเงินเก่าที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 – 15,” ศิลปากร 34, 2 (2534) : 69 – 85.

แม่น้ำเจ้าพระยาภาคกลาง ส่วนหนองหาน จังหวัดสกลนครเป็นศูนย์กลางการติดต่อกับอาณาจักรกัมพูชาและบ้านเมืองที่อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ตั้งแต่เวียงจันทน์ขึ้นไปจนถึงเวียดนาม³⁷

ในสมัยอิทธิพลศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทยพบศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักขมีตามแหล่งโบราณคดีที่มีการนับถือศาสนาฮินดูทั้งลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกาย ประติมากรรมที่พบมีทั้งรูปคชลักษณ์และพระศรี - ลักขมี ในที่นี้ขอนำเสนอรายละเอียดของแหล่งศิลปกรรมและงานศิลปกรรม ดังนี้

2.1 ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ

ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ตั้งอยู่ที่บ้านกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ เป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดูตั้งอยู่บนเนินดินทรงกลมมีคูน้ำล้อม ห่างจากลำห้วยสำราญทางทิศใต้ 10 กิโลเมตร จากลำห้วยทับทันทางทิศตะวันออก 13 กิโลเมตร และแม่น้ำมูลทางทิศเหนือ 25 กิโลเมตร รายล้อมด้วยผืนนากว้างใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์ มีผลผลิตเพียงพอในการเลี้ยงประชากรและแลกเปลี่ยนค้าขาย

จากจารึกวัดสระกำแพงใหญ่ทำให้ทราบว่าปราสาทสระกำแพงใหญ่เดิมในอดีตเป็นเทวาลัยประดิษฐานศิวลึงค์นามว่า “กมรเตงชดศรีพฤทธศวร” มีระบบการปกครองโดยขุนนาง ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนาของประชาชนในเมือง ความเป็นอยู่ของผู้คนน่าจะเจริญรุ่งเรืองและมีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างกว้างขวางสังเกตได้จากการถวายเป็นสิ่งของต่าง ๆ ให้กับกมรเตงชดศรีพฤทธศวรที่เป็นสิ่งของมีค่า เช่น ทองคำ ตลับเงิน พลอย ฯ³⁸

ตัวปราสาทเป็นปราสาทหินขนาดกลาง มีระเบียงคดล้อมรอบและประตูทางเข้าทั้ง 4 ทิศ โคปุระด้านทิศตะวันออกมีประตูผ่านเป็นทางเข้าไปสู่ภายในบริเวณปราสาท เหนือประตูด้านในติดตั้งแผ่นหินทรายคล้ายทับหลังจำหลักลวดลาย ขอบทับหลังสองด้านมีรอยสกัดคล้ายเศียรวงกบประตูซึ่งผิดไปจากลักษณะทับหลังทั่วไป โคปุระทางด้านทิศเหนือและด้านทิศใต้มีประตูเฉพาะด้านใน ส่วนด้านนอกก่อเป็นผนังตัน

ภายในประกอบด้วยปราสาท 4 หลังหันหน้าไปทางทิศตะวันออกก่อด้วยหินทรายและอิฐเรียงตามแนวเหนือ - ใต้ ปราสาท 3 หลังตั้งบนฐานศิลาทรายเดียวกัน ส่วนอีกหลังตั้งอยู่ทางด้านหลังของปราสาทบริวารด้านทิศใต้ ปราสาทประธานมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบ

³⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาหินอีสาน : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ปัจจุบันของโบราณคดีไทย, 79 - 80.

³⁸ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดิน : สายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ขอนแก่น : ขอนแก่นพิมพ์พัฒนา, 2544), 189.

สอง มีมุขยื่นออกมาทางทิศตะวันออกเป็นประตูทางเข้า ส่วนผนังอีกสามด้านปิดทึบและสลักเป็นประตูหลอก หน้าบันด้านทิศตะวันออกสลักเป็นรูปศิวะนาฏราช ทับหลังด้านทิศใต้สลักเป็นรูปนุมาถวายเป็นพวงมณีหน้ากาล หน้าบรรพจำหลักเป็นรูปสุครีพต่อสู้กับพาลี ด้านทิศเหนือบนทับหลังจำหลักเป็นรูปบุคคลนั่งอยู่เหนือหน้ากาลมีเทพรายล้อมอยู่ ปราสาทบิหารด้านทิศเหนือ ทับหลังด้านทิศตะวันออกจำหลักเป็นรูปบุคคลนั่งอยู่บนหน้ากาลคล้ายทับหลังปราสาทประธานด้านทิศเหนือ

ภายในบริเวณกำแพงทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือและทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีบรรณาลัย 2 หลัง ลักษณะอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีประตูทางเข้าด้านเดียวก่อเป็นมุขยื่นออกมา บรรณาลัยทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีทับหลังสลักเป็นรูปพระกฤษณะประลองกำลังกับม้า 2 ตัวอยู่เหนือหน้ากาล ทับหลังอาคารเป็นรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ บรรณาลัยด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีทับหลังสลักเป็นรูปบุคคลนั่งสมาธิ มือสองข้างวางอยู่บนเข่าบนฐานที่ตั้งอยู่บนหน้ากาล และทับหลังรูปอุมาเหศวร กำหนดอายุโบราณสถานได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 -17³⁹ ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษณะได้แก่ทับหลังคชลักษณ์

ทับหลังรูปคชลักษณ์ (ภาพที่ 76) ตำแหน่งของทับหลังอยู่ด้านทิศตะวันตกของบรรณาลัยหลังใต้ซึ่งอยู่ด้านหน้าของปราสาทประธาน องค์ประกอบโดยรวมตรงกลางเป็นรูปหน้ากาลกายท่อนพวงมาลัยออกทั้ง 2 ข้าง มีการแบ่งท่อนพวงมาลัยออกเป็น 4 ส่วนด้วยพวงอุระและเทวดาแทรกอยู่ เหนือหน้ากาลเป็นรูปพระศรี - ลักษณะมีประทับนั่งสมาธิราบบนบัลลังก์สูง พระหัตถ์ทั้ง 2 ถือก้านบัว ด้านข้างของบัลลังก์มีรูปบุคคลถือสิ่งของขนานข้างด้วยข้าง 2 เชือกชูหม้อน้ำเทรดลงเหนือพระเศียร

2.2 ปราสาทเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น

ปราสาทเป็ยน้อยตั้งอยู่ที่บริเวณบ้านหัวขัว อำเภอเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นปราสาทที่หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีกำแพงและสระน้ำล้อมรอบ ถัดออกไปด้านหน้ามีบารายขนาดใหญ่สร้างตามแนวแกนทิศตะวันออก - ตะวันตก พบจารึกที่วางกบกรอบประตูปราสาทประธานเป็นจารึกคาถาป้องกันอัสนีบาต และกล่าวถึงนักบวชมุณีสุวันตยะฤาษีไวศัมปายนะซึ่งคงเป็นผู้ที่เคารพของคนในชุมชน จากการศึกษารายทางอากาศพบว่าชุมชนรอบบริเวณปราสาทอาจมีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ - ทวารวดีโดยตั้งอยู่บนพื้นที่เนินด้านทิศใต้ติดกับบาราย ต่อมาในสมัยเขมรจึงมีการสร้างเมืองติดกับชุมชนเดิมและวางแผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทอยู่บนพื้นที่ลุ่มน้ำลำพังซุดอนบน ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ

³⁹ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2539), 143 - 144.

ตอนหนึ่งของแม่น้ำมูลที่มีลำห้วยสาขามากมาย โดยตำแหน่งที่ตั้งสามารถเป็นศูนย์กลางของภาคอีสานตอนกลางได้ การติดต่อสัญจรไปยังเขมรสูงน่าจะอาศัยเส้นทางเดิมที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี โดยห่างจากบ้านกู่สวนแตง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ไปทางทิศใต้ 35 กิโลเมตร ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ที่บ้านสีดา อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา 45 กิโลเมตรโดยต่อไปยังเมืองพิมายอีก 50 กิโลเมตร ทิศตะวันออกเมืองไปยังเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม 50 กิโลเมตร บริเวณชุมชนที่ตั้งปราสาทสระกำแพงใหญ่จึงมีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ในการขยายอาณาเขตเขมรขึ้นทางตอนเหนือสู่อีสานตอนกลาง⁴⁰

ปราสาทเปือยน้อยประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลังตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงเดียวกันหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านหน้ามีบรรณาลัย 1 หลังอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีกำแพงศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบและมีโคปุระอยู่ที่กึ่งกลางกำแพง 2 ด้านคือด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก นอกกำแพงมีสระน้ำรูปตัวยู 2 สระล้อมรอบแสดงถึงคติสัญลักษณ์ของห้วงสมุทรที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางของจักรวาล⁴¹

ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีคือทับหลังรูปคชลักษณ์มีจำนวน 1 ชิ้น (ภาพที่ 77) อยู่ที่ปราสาทบวรวิหารหลังเหนือ ด้านหลัง (ทิศตะวันตก) องค์ประกอบโดยรวมตรงกลางเป็นรูปหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัยออกทั้ง 2 ข้าง เหนือหน้ากาลเป็นรูปพระศรี - ลักษมีประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ทั้ง 2 ถัดออกมาส่วนที่เหนือเป็นรูปหม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ปัจจุบันไม่เหลือพระเศียร

2.3 วัดคลองขวาง จังหวัดนครราชสีมา

จากภาพถ่ายเก่าของเยอรมนีที่ดีได้รับพิมพ์ลงหนังสือเมืองโบราณแสดงถึงชิ้นส่วนของงานประติมากรรมที่ได้จากพระพุทธรูปไสยาสน์วัดคลองขวาง⁴² จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 78) ประติมากรรมเป็นแผ่นหินรูปกลมชำรุดบางส่วน ตรงกลางเป็นวงกลมซ้อนกัน 2 – 3 ชั้น แต่ละชั้นมีการสลักรูปกัลปพฤกษ์ ชั้นที่อยู่นอกสุดมีพื้นที่ขนาดใหญ่แบ่งเป็นช่อง ๆ สลักภาพ ช่องที่ยังเหลืออยู่ในภาพถ่ายเป็นรูปคชลักษณ์ ถัดออกมาส่วนที่เหลือเป็นรูปหม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ปัจจุบันไม่ทราบที่เก็บรักษา

⁴⁰ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดิน : สายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 197 - 198.

⁴¹ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, "ปราสาทเปือยน้อย," ศิลปากร 43, 6 (2534) : 37 – 50.

⁴² ศรีณีย์ ทองปาน, "โบราณวัตถุ ณ ประเทศสยาม ภาพเก่าเมืองไทยชุดใหม่จากกรุงเยเรนี," เมืองโบราณ 31, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2548) : 35.